

Mluvená komunikace v literární stylizaci (John, Zábřana, Vostrá)

Petr Mareš

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha, Česká republika
petr.mares@ff.cuni.cz

Spoken communication in literary stylization (John, Zábřana, Vostrá)

ABSTRACT: The paper focuses on the forms of stylization of spontaneous spoken utterances in Czech literary texts of the 20th century. Prosaic works by three significant authors were chosen for the analysis. The story collection *Večery na slavníku* (Evenings on a Straw Mattress, 1920) by Jaromír John can be seen as a ground-breaking achievement in this regard. The dialogues of the characters in John's stories are marked by successive subjoining of speech segments (often only weakly connected); personal and demonstrative pronouns as well as particles and interjections are very frequent. Jan Zábřana's stories, written in the 1950s, but published only after 1989, employ the above mentioned way of expression consequentially and emphasise the absence of elaboration, stereotypicality and negligence in the language form of characters' utterances. The novel *Vlažná vlna* (The Lukewarm Wave, 1966) by Alena Vostrá introduces new features of the stylization of spoken communication: in the dialogues, the fluency and coherence of language expression are disturbed radically, and various language formulation difficulties are extensively demonstrated.

KEYWORDS: spontaneous spoken communication; literary stylization; dialogue; processuality of speech; addition; weakened continuity

1. Úvod

Spontánní mluvená komunikace představuje jedno z témat, jimž se jubilant Jiří Zeman věnuje soustavně a dlouhodobě. Zabývá se zvukovou formou mluvených projevů, jejich syntaktickou výstavbou, ale také výstavbou tematickou a vztahy mezi replikami v dialogu (s využitím postupů konverzační analýzy). Podílel na řadě reprezentativních kolektivních publikací (Hoffmannová – Müllerová – Zeman 1999; Hoffmannová – Müllerová, eds. 2007; Hoffmannová – Homoláč – Mrázková, eds. 2019), uveřejnil četné články, mj. v časopise *Stylistyka* (např. Zeman 2016; 2017), a je také autorem monografie, v níž analyzuje autentické dialogy a vyprávění mladých lidí (Zeman 2013).

Je proto namístě, aby se k zmíněnému okruhu otázek vztahoval také tento příspěvek. Soustředím se ovšem – v souladu se svým dlouhodobým analytickým zájmem – na specifický (a možno říci necentrální) úsek této problematiky, totiž na „zachycení, napodobení a zobrazení rysů spontánní mluvenosti“ (Čmejrková – Hoffmannová 2011: 12) v primárně psaných literárních (uměleckých) textech. Na výrazné uplatnění stylizace (resp. modelování či evokace)¹ mluveného vyjadřování v české literatuře se často upozorňuje, zvláště v souvislosti s texty z posledního období, z nichž „se na

nás [hrne] přímo záplava mluvené češtiny“ (Čmejrková – Hoffmannová 2011: 353).² Současná situace je ovšem výsledkem delšího vývoje literárního vyjadřování. Zaměřím se tak na otázku, jak se literární mluvenost v průběhu 20. století postupně prozrazovala a jakých podob nabývala. Význačné body evoluce se pokusím představit na příkladu textů Jaromíra Johna (*Večery na slavníku*, 1920), Jana Zábřany (povídka z let 1954 až 1957) a Aleny Vostré (*Vlažná vlna*, 1966).

2. Pozice „mluveného“ dialogu v literárním textu

Předmětem pozornosti budou promluvy realizované postavami v rámci uměleckého prozaického textu, jež se zpravidla propojují do dialogu. Tyto promluvy a jejich mluvený ráz jsou přitom součástí komplexní problematiky, již zde ale můžeme pouze naznačit.

Podstatné je, že hovořící postavy jsou součástí struktury vyššího řádu a že se této struktuře podřizují. Subjekt vypravěče jako zásadní textová instance určuje, zda promluvy postav budou znázorněny ve svém konkrétním jazykovém rozvinutí (přímá řeč), nebo zda budou představeny transformovaně a redukovane (srov. např. Adam 2003). Až širší uplatnění přímé řeči umožňuje budování efektu mluvenosti.

Zatímco v reálné (autentické) komunikaci jsou rysy spontánní mluvenosti položeny povahou komunikační situace, v níž projevy hovořících vznikají, v literárním textu je tato situace a s ní spojená podoba řeči postav (pouze) modelována a konstruována (srov. Koževniková 1970: 153). Zároveň je nutno respektovat triviální, avšak zásadní rozdíl vůči reálné mluvené komunikaci: Promluvy jsou v literárním textu prezentovány nepřímou, prostřednictvím písma, a rysy mluvenosti odvozujeme sekundárně z podoby psaného vyjadřování, mj. též např. z interpunkce naznačující zvukové kvality řeči (Głowiński 1973: 38).

Ve spojitosti s dialogy v literárním textu se specifickým způsobem uplatňuje postup, který zmíněný polský badatel Michał Głowiński označuje jako formální mimetismus (Głowiński 1973: 43–45). Dochází tu k napodobování a evokování „živé řeči“,

¹ Uvedené výrazy se v odborné reflexi běžně objevují, aniž by ovšem byl jejich význam přesně terminologicky vymezen. Modelování lze obecně brát jako znázornění (a případně zdůraznění) těch rysů nějakého předmětu (zde autentické mluvenosti), které se z určitého aspektu jeví jako podstatné a mohou daný předmět reprezentovat; zásadní tu tedy je přítomnost izomorfie mezi modelovaným předmětem a modelem (srov. např. Osolobě 2007: 135–167). Označením stylizace (stylizování) se zdůrazňuje, že nejde o pasivní přejímání existujícího, ale o výběr, úpravu a zahrnutí do odlišného celku, čímž vzniká nová kvalita. Konečně evokace vyzdvihuje působení na recipienta, tedy vyvolávání představy spontánní mluvenosti (což neznamená shodu s autentickými mluvenými projevy).

² Srov. mj. Čmejrková – Hoffmannová, eds. 2011: 349–391; Hoffmannová a kol. 2016: 402–403; 407–414; 452–453. Na okraj dodejme, že průkopnický se v českém odborném prostředí stylizací spontánní mluvené řeči zabývala na příkladech z ruské prózy Květa Koževniková (Koževniková 1968; 1970).

jazykového vyjadřování příznačného pro běžnou každodenní komunikaci, avšak zároveň je toto vyjadřování přizpůsobeno literární konvenci a funkcím, které realizuje umělecký text. Promluvy mohou vyvolávat efekt přirozenosti a autentičnosti a vzbuzovat dojem, že byly bezprostředně přežaty z reálné komunikace, ale vždy jde o výsledek aktu stylizace; literární kontext, do něhož jsou zapojeny, je od reálné komunikace odděluje. Stylizovaná mluvenost sice mnohdy vystupuje do popředí a znázornění význačných rysů spontánního mluveného vyjadřování se pak jeví jako hlavní účel dané textové pasáže, přítomny jsou však zpravidla rovněž funkce další: Způsob řeči spoluutváří celkovou charakteristiku dané postavy; prostřednictvím dialogů se v textu budují události, jejichž zřetězením vzniká dějový kontext; podoba řeči se podílí na zobrazení prostředí a jeho atmosféry; dialogy zprostředkovávají recipientům potřebné informace; dialogy přispívají ke konstituci komplexní sémantické kvality uměleckého textu, jeho smyslu, atd.

3. Jaromír John: *Večery na slavníku*

3.1 Soubor povídek Jaromíra Johna *Večery na slavníku*, poprvé vydaný v roce 1920,³ platí za dílo, které v masivní míře vneslo do jazyka české literatury rysy spontánní mluvenosti (a s ní spjatou nespisovnost). Vhodným podkladem k tomu se stal fakt, že povídky, situované do prostředí rakousko-uherské armády v době první světové války, velmi často „dávají slovo“ prostým mluvčím bez vyššího vzdělání, obyčejným vojákům, pomocnému nemocničnímu personálu apod. Kniha, jež využívá velmi rozmanité a diferencované narativní techniky (Bastl 1982; Lojdová 2017a: 396–397), literárně modeluje četné neumělecké žánry; zejména jde o improvizovaná mluvená vyprávění (jež do sebe zahrnují promluvy osob, o nichž se pojednává), objevuje se ale také stylizace žánrů psaných (soukromé i úředně poжатé dopisy, cestopisné záznamy).⁴ Na skutečnost, že podstatnou kvalitu *Večerů na slavníku* tvoří umělecké ztvárnění „lidové řeči“, především v oblasti syntaxe, upozornil už František Langer v předmluvě k druhému vydání z roku 1930 (cit. in Lojdová 2017b: 416–417). Stylizaci mluvenosti v povídkách později souhrnně probírá Anna Janík (2001: 270, 278–290) a rovněž Tereza Lojdová (2017a: 397–398). Následující výklad na tyto rozborů navazuje a snaží se je dále rozvinout.⁵

3.2 Svým způsobem paradoxně poukazují na stylizaci spontánní mluvenosti především markantní grafické, resp. interpunkční prostředky. Promluvy postav jsou pro-

³ Rozšířené vydání pochází z roku 1930; v pozdějších edicích se počet povídek zařazených do knihy různě obměňoval (srov. Lojdová 2017b: 405–416). Zde vycházím z nového vydání v České knižnici (John 2017). U citátů uvádím pouze číslo strany (stejně postupuji i v oddílech věnovaných dalším textům).

⁴ Navíc texty obsahují i prvky dramatického, resp. divadelního ztvárnění či esejistické pasáže.

⁵ Stranou nechávám stylizaci mluvenosti v projevu vypravěčů, jenž ovšem vykazuje s řečí postav mnohé společné rysy a často s ní takřka splývá. Analýzu způsobu vyprávění v jedné z povídek podávám v Mareš 2020: 243–245.

stoupeny jednak četnými pomlčkami (někdy i zdvojenými – mj. s. 247), jednak třemi tečkami.⁶ Tento postup, který se uplatňuje v mnoha povídkách, naznačuje procesuální aspekt realizace řeči, postupné aditivní připojování jednotlivých úseků promluvy a absenci celkové formulační perspektivy (srov. Grepl 1995: 575), častou přerývanost a fragmentárnost vyjádření, problémy při hledání náležitého jazykového ztvárnění toho, co chce mluvčí sdělit, a mnohdy rovněž oslabenou tematickou souvislost mezi výpověďmi následujícími po sobě. Např. podoba promluvy aktéra příhod s „Oščádalovým kufirkem“ je poznamenána oscilací mezi zaměřením na obsah sdělení a orientací na adresáta a rovněž snahou o včtění do situace komunikačního protějšku (1). Nespojitéj projev „tetičky Karoliny“ vystupuje především jako poukaz na její momentální emocionální stav, který ji vede ke kumulaci citoslovcí a aktivizaci vzpomínky (2):

- (1) „Oščádale – seš jistě celej utrmácenej – kdepak – chudáku – taková štrapáce – až z nádraží sem – nadřel ses – vid?“ (s. 43)
- (2) „I propánakrále... i propána... vítám tě... i – i – to jsi nám udělal radost – jej jej jej... a já pořád říkala: nezabíjej tu husu – nezabíjej! Pro kohopak? Vždyť ji nesníme... takový dvě starý báby... jako na zavolanou... to je dobře... i propánajána...!“ (s. 44)

Zvlášť výrazně se volně připojování jednotlivých, často heterogenních prvků uplatňuje v rozsáhlém představení rozhovoru skupiny žen před nemocnicí. Při probírání obsahu zhlédnutého filmu se do způsobu výstavby promluv promítá postupné vybavování jednotlivých filmových obrazů v myslí (obrazy jsou někdy příznačně evokovány jen jmennými nevětnými výrazy, které poukazují na jejich ústřední bod, nebo naopak pouze připomenutím dění, k němuž došlo), přičemž údaje o ději filmu se propojují s komentáři a s kontaktoвыми prostředky (3, 4).

- (3) „Komorník ji hypnotizoval... víte... on ji zneuctil... hraběnku... co její muž hrál v Monaku... byl to vlastně lupič... když jsem přišla domů, strašně jsem se bála [...]“ (s. 120)
- (4) „Ta Tea tolik trpěla... to bylo báječné... do kostela vzala si skvostný šaty, její matka taky... a pak ten vánoční stromeček v zámku... ty děti okolo... a pak... ta strašná noc... všechno uloupil... měla jsem takový vztek... já nevím... ona čtla totiž náhodou inzerát... chtěla jít za společnici...“ (s. 120–121)

Tam, kde jde o emocionální zpřítomnění vlastních zážitků, pak promluva přechází až ve volný sled fragmentárních výroků, které jazykově ztvárňují vybrané fáze události (5):

- (5) „Katě baletilo s námi besedu, pan Kárnický, pan Kolář a jeden pán, kterého neznám, od dělostřelců, takový vysoký, blond, pak můj hoch... a všechno zkopali... já nevím, ta Filča... je jenom úředník... byl jak dudy... oba neuměli besedu... zůstali jsme stát... no!... děsná vostuda...“ (s. 122)

Konstrukce promluv jako volného připojování výpovědí, hromaděných bez existence zjevného plánu celku, představuje dominantní způsob stylizace mluvenosti

⁶ Funkční rozdíl mezi oběma prostředky není patrný, pomlčky snad sugerují zřetelnější oddělenost jednotlivých segmentů.

ve *Večerech na slavníku*. Vzhledem k tomu, že se takto poukazuje i na řečové kompetence, způsob myšlení a mentální stavy postav, stávají se tyto promluvy také zásadní součástí jejich charakteristiky. Hovořící postavy jsou představovány jako subjekty, které v řadě případů jen s námahou zvládají své komunikační záměry a úkoly, na něž nejsou vzděláním a zkušeností náležitě připraveny, a které jsou také ve své řeči poznamenány těžko zvladatelnými emocemi a afekty.

3.3 Kontrastním protějškem k dlouhým a neuspořádaným promluvám se stává modelování dialogů založených na rychlém střídání stručných, nejednou jednoslovných replik, jež jsou někdy propojovány opakováním určitého prvku.⁷ Zároveň je tato konstrukce dialogů zřetelně motivována v rámci literárního textu. V jedné z povídek se takto znázorňuje nedorozumění a neochota ke konverzaci, podložená fyzickým a mentálním stavem oslovené postavy (6); v dalším případě ráz rozhovoru určuje zájem na umělém prodlužování konvenčního řečového kontaktu, oddalujícím sdělení nepřijemných informací (7):

<p>(6) „Ráčil jste, vašnosti, volat...?“
 „Jak?“
 „Ráčil jste před chvílí volat?“
 „Kdo?“
 „Vašnosta.“
 „Proč?“
 „Nevím.“
 „Co – co – chcete?“
 „Račte odpustit...“ (s. 143–144)</p> | <p>(7) „Also, mein lieber Wenzel, co je doma novýho?“
 „Co novýho? Nic, Vaše Jasnosti.“
 „Zcela nic za tu dlouhou dobu?“
 „Docela nic, Vaše Jasnosti.“
 „Všechno při starým?“
 „Všechno.“
 „A v pořádku?“
 „Všechno v pořádku, Vaše Jasnosti.“
 „Tak jed!“ (s. 294)</p> |
|--|---|

3.4 Stylizaci mluvenosti dále posiluje výskyt různých jazykových jevů s dílčím dosahem (některé jsou zastoupeny už ve výše uvedených dokladech). Typicky se tak v promluvách objevují např. jmenné výčty, jimiž mluvčí zaznamenávají aktuální vněmy a pocity (8). Po identifikaci osoby bývají výčtově uváděny rysy, které ji charakterizují (9):

- (8) „Františku, koukej, ta krása, ty pole, ta čistota, ty český chaloupky, a všechno zelený, pořádně obděláný – můj ty bóže!“ (s. 15)
- (9) „Ale ne! To byla Stejskalka, řeznice, vdaná, má tři děti, její muž si koupil hotel a panství.“ (s. 122)

Setkáváme se také se zdůrazňujícím osamostatňováním pojmenování (10) a s umístováním důležitých výrazů před výpovědi, jež pak problematiku konkretizují a zapojují do kontextu (11, 12). Na druhé straně zájmené označení někdy předchází před pojmenováním, jak ukazuje např. pořadí *ji – hraběnku* (3):

⁷ Opakování složek řeči jako význačný rys autentických mluvených textů probírá O. Müllerová (2022).

- (10) „[...] náš praskačskej kapelník, obrhásič Pecháček, ten jim nejde ani pod kramflek –“ (s. 15)
- (11) „Na té posteli, to bylo strašný... on dělal mrtvého...“ (s. 121)
- (12) „Pane štábní... ta rvačka, ten škandál v hotelu U černý růže... já vím, že tam byla taky Božka a ta Turkyně... a já vím... s kterýma šaržema tam debužirovaly...“ (s. 213)

Konečně ve vyjádřeních postav opakovaně nacházíme takové příznaky mluvenosti, jako jsou osobní zájmena v pozici podmětu (13, 14; též 2–5, 11, 12) či nápadný výskyt ukazovacích zájmen a vůbec deiktik (15; též 4, 5, 8, 11, 12). Objevuje se rovněž formální „zdvojení“ podmětu výpovědi zájmenem (16) nebo kontakto-*dativ* (17).⁸ K tomu ještě přistupuje občasně užívání *citoslovcí* (18; též 2) a tzv. *diskurzních markerů* (Hoffmannová – Homoláč – Mrázková 2019: 244–351); zejména jde o *partikuli no* (19; též 5):

- (13) „Pane štábní, [...] – já nic takovýho neřekla, na mou duši, [...] jak bych já si mohla – takovou nadávku?“ [...] „[...] já jsem, pane štábní, pronásledována vod obřevstry...“ (s. 212)
- (14) [...] „já ti pudu pro dochtora, já bych rači facku držel, to je sakramentskej malér – todleto.“ (s. 261)
- (15) „Ale pane štábní... to jsem si vysloužila... tady za to dření... tohle?“ (s. 213)
- (16) „Pane polír, von, Pulpán, chce mít světlo.“ (s. 262)
- (17) „[...] já sem letím z biografu – to ti byla krása –“ (s. 382)
- (18) „Mladý – ehe – muži! Nevíte, co se – sluší – aaa – patří – he?“ (s. 270)
- (19) „[...] no... myslela jsem, že puknu...“ (s. 121)

4. Jan Zábřana: povídky z let 1954–1957

4.1 Povídky, které psal Jan Zábřana, známý spíše jako překladatel a básník, patrně v letech 1954 až 1957, představují svým důrazem na nespisovnost a rysy mluvenosti radikální reakci na dobově prosazované normy literárního vyjadřování; narušuje je i volba tematiky, způsob popisu dělnického prostředí či prezentované postoje a hodnocení. Tato vyhrocená povaha Zábřanových textů zároveň byla překážkou pro jejich vstup do veřejného oběhu (a autor o to ani neusiloval). Zatímco prózy Josefa Škvoreckého nebo Bohumila Hrabala vyzdvihující rovněž nespisovnost a mluvenost byly (byť opožděně) od konce padesátých let postupně publikovány, strojopisy Zábřanových povídek (některé z nich jsou bez názvu či nedokončené) byly objeveny v autorově pozůstalosti až v roce 1992 – a několik dalších pak v roce 2007; prózy byly knižně uveřejněny v letech 1993 a 2012 (srov. Šulc 2012; Petruželková 2020: 639–640).⁹ I když Zábřanova stylizace mluvenosti nemohla působit v dobovém literárním kontextu, nepochybně pro svou rozvinutost a důslednost představuje důležité stadium ve vývoji literárního jazyka, a proto si zaslouží pozornost.

⁸ Tento typ *dativu* je (pod označením *interakční dativ*) důkladně probírán in Hoffmannová – Homoláč – Mrázková 2019: 218–243.

⁹ Dále cituji podle nového vydání povídek v České knižnici (Zábřana 2020).

Stylizace mluvenosti se význačně uplatňuje ve většině Zábranových povídek; zejména jde o prózy *Nohy*, *Psovod Gerža*, *V noci u pece*, *Kurevská zima*, *Peklo peněz*, *Smaltovna* a *Srdce ženy*. Dominuje v nich prezentace rozsáhlých dialogů mezi postavami, zatímco projev vypravěče – v první osobě – je spíše úsporný (i v něm se ovšem objevují rysy mluvenosti). Komentáře editorů uvádějí, že povídky charakterizuje „důraz na slyšené mluvené slovo“ (Šulc 2012: 331), resp. že v nich „dominuje syrové, formálně vynalézavé a situačně přesné zachycení přímé řeči v běžných hovorech figur“ (Petruželková 2020: 595). Pokusme se nyní zmíněná konstatování konkretizovat.

4.2 Základním prostředkem, kterým je spontánní, uvolněná, každodenní řeč modelována, se stává souřadné připojování krátkých výpovědí, zpravidla bezespoječně. Jednotlivé údaje jsou prostě řazeny za sebou, bez snahy o explicitní postižení vzájemných vztahů; sugeruje se, že si je mluvčí postupně (často asociálně) vybavuje (20, 21). Někdy se k tomu přidává opakování formulací, které se stává východiskem pro přidání nového prvku – zvláště (22):

- (20) „Měl jsem strejce v Chotěboři, co loni umřel. Ten psal celej život básně, docela slušně se to četlo, rýmovaný to bylo, fotr toho vyhodil vozejk, když strejce umřel, pohádal se kvůli tomu s tetkou, ta to chtěla odkázat do muzea.“ (s. 345)
- (21) „V Ihtlii jsme byli přes tejdén, památky jsme si prohlídli, tam jsou samý památky, je to tam pěkný, pane.“ (s. 353)
- (22) „To je ruský psí méno. Běžný ruský psí méno. To sem mu dal, když sme přišli do Svazarmu. Líp to vypadá než Harry. Harry je anglický. A já s tím psem mám plány. Letos by to moh vyhrát. Adamčík málo cvičil a Rex prej má něco s nohou.“ (s. 368)

Na lineární přidávání dalších a dalších složek, především složek následujících v čase, zřetelně poukazuje sklon některých mluvčích k opětnému a až stereotypnímu uvozování výpovědí konektorem *a* (23):

- (23) „A tam už seděl nějakej chlap [...]. A pak se s Geržou pohádali [...]. A ten chlap, že ví, že Gerža má holku [...]. A chlap brečel [...]. A Gerža ho dycky přes tu ruku plác [...]. A chlap, jak prej tak můžeš mluvit [...]. A Gerža řek [...]. A pak ten třetí kluk řek [...]. A ten chlap, že je to výbornej nápad [...]. A to už bylo po půlnoci [...]. A tak jsme jeli taxíkem do Holešovic [...].“ (s. 357–359)

Zvlášť silně je stereotypnost v užívání konektoru *a* patrná v krátkých rámcových větách u reprodukce dialogu, jež je součástí výše citované rozsáhlejší promluvy (23):

- (24) „A já povídám: [...]. A pak povídal: [...]. A von řek: [...]. A já řek: [...]. A von řek: [...]. A já řek: [...]. A von se zasejc rozbřečel a povídá: [...]“ (s. 362)

Obdobně se v promluvách často opakuje výraz *to* v pozici subjektu či v částicové platnosti,¹⁰ zpravidla na počátku výpovědí (25–27):¹¹

- (25) „„To je fabrika,‘ povídám, ‚to je volej z fabriky [...]‘

¹⁰ K funkcím slova *to* v mluvených projevech srov. Klimešová et al. 2015.

¹¹ Dodejme, že mluvenost evokuje také neměnné používání slovesa *povídat*, resp. *říct* (24, 25).

- „Ale to se pro tebe nehodí, dělat ve fabrice,“ povídá on.
 „To se mejlíte, proč by nehodilo, tam je to náhodou moc pěkný,“ povídám ze vzteku.“ (s. 364)
- (26) „To je teprv polovička vejcviku. To je rozcvička. To hlavní teprv přijde.“ (s. 366)
- (27) „To je málo platný. Krev mu teda nedávám, to je nebezpečný. To pak se třeba škrábneš a nevíš, co udělá, to by moh selhat.“ (s. 366)

4.3 Jako doklad nedostatečné perspektivy při utváření výpovědi se často uplatňuje kompletace, doplňování jednotlivých složek věty, jež zdůrazňuje proces narůstání promluvy v čase (28–30):

- (28) „Jednu dovolenou jsme byli na Riviéře. A taky v Itálii. [...] Měli jsme plný kapsy peněz. Z tuzerů.“
 [...] „Jak si lehnu, už mi hučí v uších. A závrať.“ (s. 353)
- (29) „Já sem plánovač,“ řek kluk, „ze soustružny.“ (s. 357)
- (30) „A pak, člověče, po půlnoci najednou chlap. Dvacet kroků přede mnou. Samotnej. [...] Šinul si to po kraji paseky mezi stromama a furt pryč k hranicum. A pěkně svižně.“ (s. 389)

4.4 Podobu stylizace spontánní mluvenosti dotvářejí další prostředky, které se do značné míry shodují s těmi, jež charakterizovaly už *Večery na slavníku*; jejich frekvence je však zřetelně vyšší. Zejména lze poukázat na hojný výskyt zájmeného podmětu (31, 32) a demonstrativa *ten* (33–35; též 23); dále v promluvách nacházíme formální „zdvojení“ podmětu zájmenem (35) či kontaktové dativy (33), ale také nepřízvučné *sem* na začátku výpovědi (36),¹² výraz *prej* signalizující reprodukci promluvy (37; též 23), a zvláště rozmanité diskurzivní markery, jako je *jó, ne, no, no jo, že jo/jó* (38, 39). (Vedle toho jako nápadný příznak mluvenosti vystupuje rozsáhlé a značně důsledné uplatnění rysů obecné češtiny a používaná slovní zásoba, zahrnující mj. četné vulgarismy.)

- (31) „Já jim to vyžítat nebudu. Já sem si haranty nenadělal. Já nikoho živit nemusim.“ (s. 356)
- (32) „Nekecej, Stejskale. Ty máš vždycky moc řečí.“
 „Von má pravdu,“ řek Přibyl. (s. 355)
- (33) „Ten Svršek, ten ti, člověče, bydlí v přepychovém činžáku, ten kluk tam hned od vrat s ním telefonoval domácím telefonem.“ (s. 359)
- (34) „No za tím Eduardem Kapounem, [...], a za tím režisérem Svrškem.“ (s. 357)
- (35) „Jenže von ten Gerža,“ [...], „je pěcknej hajzl.“ (s. 357)
- (36) „Sem ji viděl cvičit, ne?“ (s. 344)
- (37) „A von, to prej není prostředí pro jemného člověka [...]“ (s. 360)
- (38) „Na perfektních nohách do toho vohybu punčocha vjede a přiine, jako kdyby patřila k masu. Že jó.“ (s. 344)
- (39) „Tady s tímhle se známe, že jo?“ [...]
 „No jo,“ řek Čadek, „my se známe.“ (s. 357)

¹² K jednoslabičným nepřízvučným začátkům mluvených výpovědí srov. Hoffmannová – Homoláč – Mrázková 2019: 119–141.

Stylizace mluvenosti se tedy v Zábranových povídkách utváří díky využití širokého repertoáru odpovídajících prostředků. Mluvenost navozuje také časté opakování téhož, stereotypnost a nepropracovanost jednotlivých výpovědí i promluv. Že jde o komunikaci každodenní, „nedbalou“ a mnohdy banální, se dává až ostentativně najevo. Zároveň se tak buduje generační a sociální charakteristika účastníků této komunikace (mladí lidé, dělníci) i obraz nepřívětivého prostředí, v němž se pohybují.

5. Alena Vostrá: Vlažná vlna

5.1 Román Aleny Vostré *Vlažná vlna* (1966; dále cituji podle druhého vydání – Vostrá 1970) patří k těm prózám šedesátých let, které se s využitím experimentálních postupů snažily zachytit obyčejnost, neměnnost, ale také trapnost a až bezperspektivnost a bezvýchodnost každodenního života. Podstatnou součástí tohoto směřování se zde stává rozsáhlé znázornění řečové aktivity postav, jež odhaluje „nekultivovanost mezilidské komunikace, drzost mluvčích, dvojsmyslnosti a ironii, ale především trivialitu, obsahovou vyprázdněnost promluv, oplzlost, úskočnost a zlo nahromaděné a špatně skrývané v účastnících dialogu“ (Fišer 1994: 415). Při analýze úvodní pasáže románu poukázal Josef Hrabák na to, že „máme dojem syrového, jakoby nestylizovaného, fonograficky zachyceného zápisu, z něhož si čtenář sám musí vybrat ty informace, které jsou žádoucí“ (Hrabák 1969: 125).

5.2 V promluvách postav se pochopitelně vyskytuje řada prvků a postupů, jež byly přítomné už ve výše probíraných prózách. Jde mj. o aditivní připojování kratších výpovědí, oslabení jejich významové návaznosti, naznačování pauz a přerývanosti řeči, časté užívání zájmeného podmětu (40, 41), kontaktní dativ (42), vysokou frekvenci demonstrativ (43–45), dodatečné připojování identifikujícího pojmenování (45, 46) nebo uplatnění diskurzivních markerů, zvláště kontaktních (47–50; též 44, 53, 75). V nápadné míře se také uplatňuje nespisovnost (a to včetně prostředků regionálně příznakových):

- (40) „Nic – já jsem měla padesátikorunu a – já to musím někde rozměnit –“ [...] „Prosím vás vopradu ale, já vás nemůžu takle votravovat, já musím eště do lékárny a všude, já vás nechci to – po těch krámech, já si to radši voběhnu sama a už ani není moc času – já v tu středu určitě přijdu, čestný slovo –“ (s. 135)
- (41) „Moc ne, von je v Praze, von má dvě malý holky.“ (s. 168)
- (42) „[...] ale to je ti taková šupa, že všichni vylejzají.“ (s. 128)
- (43) „Ten snad, ale starý Náhlík ten na to nebyl, ten byl rád, že je rád, tehdá mu to už začínalo s tou nohou.“ (s. 255)
- (44) „Jo to je ta Svatka nebo jak se jmenuje, že?“ (s. 265)
- (45) „Povídali, že umřela na nějakou embólii, ta Taiflová.“ (s. 265)
- (46) „Musí mu bejt dovíjak, tomu Taiflovi.“ (s. 282)
- (47) „Se svou ženou, ne?“ (s. 168)
- (48) „Že ti napsal, žejo.“ (s. 255)

(49) „No řekni, Mílino.“ (s. 280)

(50) „Ty seš holt ten pronásledovanéj svatej, vidže?“ (s. 55)

5.3 Navíc dialogy ve *Vlažné vlně* často zdůrazňují ty rysy mluvenosti, v nichž se reflektuje bezprostřednost komunikace a nemožnost předvídat její průběh, tedy různá narušení uspořádanosti vyjadřování, formulační obtíže, prvky, které do řeči pronikají neuvědomovaně a nekontrolovaně. Modelování spontánní řeči pak mnohdy získává závažnější pozici než sémantická stránka promluvy, resp. jejich přístupnost pro recipienty. Objevuje se výplňkové *jako* (51, 52), „nezdařené starty“ (53, 54), opravy předchozích formulací (55, 56). Nápadně frekventovaná je eliptičnost a nedokončování výpovědi (případně její úplné vypuštění v rámci souvětí), někdy podložené tím, že si mluví v daném momentu nedokáže vybavit odpovídající jazykové prostředky, někdy spíše motivované faktem, že v příslušném kontextu neúplnost postačí k dorozumění (57–61). Emocionální vypjatost situace vede k tomu, že se promluva redukuje na sled započatých a vzápětí přerušených vyjádření (62). Vedle toho se v řeči postav opakovaně vyskytuje rovněž substituční *to*; vystupuje jako doklad formulačních potíží (jež jsou někdy poté překonány nalezením specifikovaného výrazu), ale také – analogicky k nedokončování výpovědi – jako poukaz na fakt, že se v daném případě užití plnovýznamového označení nejeví jako potřebné, resp. náležité (63–67; též 40, 75):

(51) „Že je jako k vodě, víš?“ (s. 28)

(52) „[...] vona je jako v nemocnici a byla operovaná.“ (s. 164)

(53) „No, se svou ženou, vona – von si ji vzal hned jak máma umřela, ani ne za rok.“ (s. 168)¹³

(54) „Tak proč jsi mě sem – proč jsem sem měla chodit teda?“ (s. 273)

(55) „Prostě tatínek a maminka jsou bratr a sestra, ne, tatínek a teta vlastně –“ (s. 14)

(56) „Tohleto mám knížku do vody, k vodě teda.“ (s. 49)

(57) „S rukou něco, lek se a – koncem tejdna už ho mají pustit, možná i dřív.“ (s. 11)

(58) „Já nevím, já jsem myslela když jste se ptal jestli prostě potom – až tady budu hotová – tak jestli potom –“ (s. 15)

(59) „Mně je to jedno, vopravdu, třeba – já nevím.“ (s. 158)

(60) „Teda ale – voní to bezvadně, vono to voní trochu jako – já nevím.“ (s. 282)

(61) „Ty si tedy skutečně myslíš, že oni spolu –“ (s. 264)

(62) „Co – co to – co si to – ty –“ (s. 39)

(63) „Je! Aha! Já jsem hned neto kdo, že jste to vy, dobrý den.“ (s. 10)

(64) „Vono se to hrozně lehko to –“ (s. 92)

(65) „Bylas někdy to? Zato? Zavřená?“ (s. 81)

(66) „Tady máš další a jez honem ať to můžem honem umejt a ať můžem brzo to – voslavovat.“ (s. 249)

(67) „Ale ne, nezvoní, já musím jít jenom to.“ (s. 259)

¹³ K prvkům odkazujícím v písmu na průběh mluvené řeči patří také odchylky od interpunkčních pravidel.

5.4 Význačným rysem promluv je oscilace mezi maximální implicitností a útržkovitostí, kdy je smysl řeči patrný jen z průběhu znázorněné komunikační situace (68, 69), a na druhé straně výrazovou nadbytečností, projevující se hlavně opakováním formulací, jež je někdy vysvětlitelné snahou o zdůraznění a emocionálním stavem mluvčích, často se ale jeví jako jen mechanické (70–72):

(68) „Taifl. Správně. Politickovýchovná propagace. Vlevo patnáct.“ (s. 45)

(69) „Vraťte se! Slyšíte? Kdo mi to teď koupí? Vohmataný!“ (s. 134)

(70) „Jen si to přečtěte, přečtěte si to, abyste si zase nemyslel.“ (s. 14)

(71) „Co pijete, co pijete? Znáte tohle? Znáte to? Znáte to?“ (s. 19)

(72) „Von tě to nepodepsal? – Jo von tě to nepodepsal?“ (s. 55)

5.5 Konečně je třeba poukázat na postupy, které s využitím charakteristik mluvnosti význačně přispívají ke specifičnosti románu a spoluurčují jeho smysl a jeho estetický ráz. Zvláště vyhraněné je ztvárňování verbální agrese vůči komunikačnímu partnerovi, do níž se promítá iracionální a nezvladatelná zloba a vztek (73, 74):

(73) „Šahala na to! Šahala! Nezdržujte! Dělejte babo sakra! Sbalte chleba a vypadněte! Než na vás skočím!“ (s. 135)

(74) „Mám ti říct, co seš? Mám ti to říct? Chceš to slyšet?“ (s. 217)

V dalším aspektu se dialogy vyznačují (ze strany mluvčích leckdy evidentně záměrnou) vágností a víceznačností způsobující neporozumění a nedorozumění, a jazykovými hříčkami, s nimiž bývá spojen rys matení či manipulace (75). Ve vztahu k recipientovi textu se pak nejednou stává matoucím střídání několika dílčích témat a rovněž významové posuny a zvraty v rámci dialogu i jediné promluvy (76):¹⁴

(75) „Prosím tě ahoj, já musím jít, my malujeme, ahoj, měj se hezky.“ [...]

„Dyť jste malovali na jaře, ne?“ [...]

„Ale byt!“

„No to předpokládám, že nebydlíte v kůlně.“

„A kdo říká, že malujeme byt, nevíš?“ [...]

„Tak co? Barák?“

„Jakej barák zas prosím tě, krám, ne?“

„Jakej krám?“

„No krám ježíšmarjá, co je na tom tak to – prostě malujeme no.“ (s. 273)

(76) „A malý talířky dva. – Musíš mi sehnat ten slovník když furt někde bloumáš [...]. – Ty starý máminý dej. Ty památeční. – Víš jak se řekne prosím vás mluvte pomaleji? Korejsky?“ (s. 246).

Vlažná vlna tak při stylizaci mluvnosti nápadně vyzdvihuje dva rysy, které komplikují recipientovu interpretaci textu: soustavně využívá i různá narušení plynulosti a souvislosti ve vyjadřování, jež jsou příznačná pro spontánní komunikaci

¹⁴ Podrobněji (s uvedením dalších příkladů) k tomu Mareš (2016: 322–323).

(srov. Fišer 1994: 415), a zároveň se pronášené promluvy vyznačují mnohoznačností, sémantickou neuspořádaností, implicitností při sdělování a na druhé straně opakováním téhož; souvisí to i s faktem, že dialogy často dokládají spíše neporozumění mezi mluvčími než vzájemnou kooperaci a vstřícnost (Všetička 2022: 162).

6. Závěr

Popis způsobů modelování spontánní mluvené komunikace ve třech prozaických dílech, vzniklých v průběhu necelých padesáti let, může pouze postihnout jednotlivé body ve vývoji jazyka české literatury, které by měly být doplněny mnoha body dalšími. I při výběrovosti a mezerovitosti materiálu, poznamenávající získané výsledky, se ovšem ukazuje, že se ve způsobech modelování mluvenosti projevuje zřetelná kontinuita (řada postupů se v textech opakuje) a zároveň dochází k intenzifikaci ve ztvárnění rysů mluvenosti. Jestliže se v povídkách Jaromíra Johna klade důraz hlavně na postižení podoby řeči „obyčejných lidí“, Jan Zábřana vyzdvihuje až ostentativní uvolněnost a laxnost ve vyjadřování, jež jsou podmíněny generačně a sociálně. Alena Vostrá k tomu přidává koncentrované znázornění banality a nekultivovanosti v každodenních dialozích; přitom do modelované řeči zahrnuje i nápadnou diskontinuitu ve vyjadřování a obtíže doprovázející proces formulování.

ZDROJE

- JOHN, J. (2017): *Večery na slavníku*. Praha: Nadační fond Česká knižnice, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Brno: Host.
- VOSTRÁ, A. (1970): *Vlažná vlna*. Praha: Československý spisovatel.
- ZÁBRANA, J. (2020): *Básně a povídky*. Praha: Nadační fond Česká knižnice, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Brno: Host.

LITERATURA

- ADAM, R. (2003): Formy podání řeči. *Slovo a slovesnost*, 64, 2, 119–128.
- BASTL, M. (1982): Narativní variabilita Večerů na slavníku Jaromíra Johna. In: *Sborník pedagogické fakulty v Hradci Králové XXXVII. Jazyk – literatura – metodika*. Praha: SPN, 115–135.
- ČMEJRKOVÁ, S. – HOFFMANNOVÁ, J. (eds.) (2011): *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*. Praha: Academia.
- FIŠER, Z. (1994): Alena VOSTRÁ: Vlažná vlna. In: B. Dokoupil – M. Zelinský (eds.), *Slovník české prózy 1945–1994*. Ostrava: Sřinga, 415–416.
- GŁOWIŃSKI, M. (1973): *Gry powieściowe. Szkice z teorii i historii form narracyjnych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- GREPL, M. (1995): Výpovědní modifikace. In: P. Karlík – M. Nekula – Z. Rusínová (eds.), *Příručník mluvnice češtiny*. Praha: NLN, 569–585.
- HOFFMANNOVÁ, J. – MÜLLEROVÁ, O. – ZEMAN, J. (1999): *Konverzace v češtině při rodinných a přátelských návštěvách*. Praha: Trizonia.

- HOFFMANNOVÁ, J. – MÜLLEROVÁ, O. (eds.) (2007): *Čeština v dialogu generací*. Praha: Academia.
- HOFFMANNOVÁ, J. a kol. (2016): *Stylistika mluvené a psané češtiny*. Praha: Academia.
- HOFFMANNOVÁ, J. – HOMOLÁČ, J. – MRÁZKOVÁ, K. (eds.) (2019): *Syntax mluvené češtiny*. Praha: Academia.
- HRABÁK, J. (1969): *K morfologii současné prózy*. Brno: Blok.
- JANIK, A. (2001): Styl *Večerův na slavníku* Jaromíra Johna i wczesnych opowiadań Bohumila Hrabala. *Bohemistyka*, 1, 4, 265–292.
- KLIMEŠOVÁ, P. – KOMRSKOVÁ, Z. – KOPŘIVOVÁ, M. – LUKEŠ, D. (2015): Slovo *to* v mluvených korpusech ČNK, jeho prefixace a reduplikace. *Časopis pro moderní filologii*, 97, 1, 21–30.
- KOŽEVNIKOVÁ, K. (1968): K otázce zobrazení běžně mluvených projevů v moderní ruské próze. In: *Bulletin Ústavu ruského jazyka a literatury XII*. Praha: Univerzita Karlova, 29–42.
- KOŽEVNIKOVÁ, K. (1970): *Spontannaja ustnaja reč' v epičeskoy proze (na materiale sovremennoj ruskoy chudožestvennoj literatury)*. Praha: Univerzita Karlova.
- LOJDOVÁ, T. (2017a): Komentář. In: J. John, *Večery na slavníku*. Praha: Nadační fond Česká knihnice, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Brno: Host, 391–404.
- LOJDOVÁ, T. (2017b): Ediční zpráva. In: J. John, *Večery na slavníku*. Praha: Nadační fond Česká knihnice, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Brno: Host, 405–421.
- MAREŠ, P. (2016): Jak učinit všednost zajímavou? Ztvárňování každodennosti v české próze šedesátých let. In: I. Klimeš – J. Wiendl (eds.), *Kultura a totalita IV. Každodennost*. Praha: Filozofická fakulta UK, 313–325.
- MAREŠ, P. (2020): Stylizace mluvenosti, neformálnosti, nespisovnosti. In: L. Jílková – K. Mrázková – H. Özörencik (eds.), *Jak je důležité mítí styl: Pocta Janě Hoffmannové*. Praha: NLN, 239–249.
- MÜLLEROVÁ, O. (2022): Opakování jako jeden z rysů výstavby mluvených textů [2005]. In: O. Müllerová, *Dialog a mluvená čeština: Výbor z textů*. Praha: NLN, 206–217.
- OSOLSOBĚ, I. (2007): *Principia parodica totiž Posbírané papíry převážně o divadle*. Praha: Nakladatelství AMU.
- PETRUŽELKOVÁ, A. (2020): Komentář. In: J. Zábřana, *Básně a povídky*. Praha: Nadační fond Česká knihnice, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Brno: Host, 589–644.
- ŠULC, J. (2012): Ediční poznámka. In: J. Zábřana, *Povídky*. Praha: Torst, 317–344.
- VŠETIČKA, F. (2022): *Dekáda naděje. O kompoziční poetice české prózy šedesátých let 20. století*. Praha: Cherm.
- ZEMAN, J. (2013): *Verbální a neverbální prostředky v komunikaci mládeže*. Hradec Králové: Gaudemus.
- ZEMAN, J. (2016): Syntax mluvené češtiny: kondenzace. *Stylistyka*, 25, 467–474.
- ZEMAN, J. (2017): Nesystémové syntaktické konstrukce v mluvené češtině. *Stylistyka*, 26, 183–191.

GRANTOVÁ PODPORA

Príspevek vznikl s podporou programu Univerzity Karlovy Cooperatio – lingvistika.